

Alfred Schelter

Stary ogród – pomiędzy ogrodem zabytkowym a pomnikiem przyrody

Der alte Garten – zwischen Garten- und Naturdenkmal

Abstrakt

Określenie „stary ogród” jest pojęciem relatywnym, odnoszącym się do wieku. Interpretacja łączącej się z nim problematyki powiązana jest z takimi definicjami jak „ogród zabytkowy” i „pomnik przyrody”. Do powstania form określanych mianem „stare ogrody” dochodzi w przypadku zaniechania systematycznej, ciągłej pielęgnacji. Istniejące regulacje prawne, akty międzynarodowe dotyczące ochrony zabytków, w szczególności Karta Florencka oraz wytyczne sformułowane przez organizacje zawodowe stworzyły liczne instrumenty służące definiowaniu wartości ogrodów, ich badaniom, restaurowaniu i pielęgnacji. Wynikające z nich przesłanki nie stanowią jednak jednoznacznych zasad postępowania. Ostateczna decyzja o kierunku postępowania konserwatorskiego jest zawsze kompromisem wynikającym z wielu uwarunkowań. Naczelnym przesłaniem musi być jednak pielęgnacja ogrodów w celu ich zachowania, a nie tworzenie „własnych zabytków” pod pozorem konserwacji.

Słowa kluczowe: ogród zabytkowy, konserwacja ogrodów, pielęgnacja ogrodów zabytkowych, restauracja ogrodów zabytkowych, ogrody historyczne, ochrona ogrodów zabytkowych, konserwacja ogrodów w Bawarii, Niemieckie Towarzystwo Sztuki Ogrodowej i Kultury Krajobrazu

OKREŚLENIE „STARY OGRÓD” OZNACZA W PIERWSZEJ kolejności pewne przyporządkowanie według kryterium wieku, przy czym słowo „stary” nie może być oczywiście pojęciem absolutnym, a jedynie relatywnym. Definicjami takimi jak „ogród zabytkowy” i „pomnik przyrody” przybliżymy się do przedmiotu rozważań.

Według ogólnych zasad ochrony zabytków obiektów te pochodzą z minionych epok, same z siebie są więc już stare. Ogrody zabytkowe, posiadające często bardzo wiekowy drzewostan, mogą być warte utrzymania również z punktu widzenia ochrony przyrody. Ma to miejsce przede wszystkim wtedy, gdy na ich terenie oprócz rzadkiej flory występuje także fauna, która powinna być objęta ochroną.

Zusammenfassung

Die Bezeichnung „alter Garten” ist ein realiver Begriff, der sich auf das Alter bezieht. Die Interpretation der mit ihm verbundenen Problematik knüpft an solche Begriffe wie „Gartendenkmal” oder „Naturdenkmal” an. Solche Gebilde, die als „alte Gärten” bezeichnet werden, entstehen infolge der Unterlassung von systematischer und stetiger Pflege. Die bestehenden rechtlichen Bestimmungen, internationalen Rechtsakte zur Denkmalpflege, insbesondere die Charta von Florenz, sowie die Bestimmungen von Berufsverbänden erschufen zahlreiche Instrumente, die der Wertschätzung von Gärten, ihrer Erforschung, Restaurierung und Pflege dienen. Die aus ihnen hervorgehenden Beschlüsse stellen aber keine eindeutigen Vorgehensweisen dar. Der endgültige Beschluss über die Art und Weise der konservatorischen Maßnahmen ist immer ein Kompromiss, der auf zahlreichen Variablen fusst. Die Hauptaufgabe sollte jedoch die Pflege der Gärten sein, mit dem Ziel ihrer Erhaltung. Es sollte keineswegs die Schaffung von „eigenen Denkmälern” unter dem Vorwand der Denkmalpflege sein.

Schlüsselwörter: Gartendenkmal, Konservierung von historischen Gärten, Gartendenkmalpflege, Gartenrestaurierung, historische Gärten, Gartendenkmalschutz, Gartenkunst, Gartendenkmalpflege in Bayern, Deutsche Gesellschaft für Gartenkunst und Landschaftskultur

DER „ALTE GARTEN” IST ERST EINMAL EINE zeitliche Einordnung, wobei alt natürlich kein absoluter, sondern nur ein relativer Begriff sein kann. Dem Betrachtungsgegenstand nähern wir uns mit den Definitionen Gartendenkmal – Naturdenkmal.

Nach den allgemeinen Regeln des Denkmalschutzes stammen Denkmäler aus vergangener Zeit, sie sind also per se „alt”. Gartendenkmäler, mit oft sehr alten Gehölzbestand können auch im Sinne des Naturschutzes erhaltenswert sein, vor allem dann, wenn sich neben seltener Flora schützenswerte Fauna hinzugesellt hat.

Dass in der Vergangenheit, teilweise auch noch heute Denkmalschutz und Naturschutz konträr zueinander stehen, liegt in der Auseinandersetzung

To, że w przeszłości, a częściowo również i dzisiaj ochrona zabytków i ochrona przyrody są w stosunku do siebie pojęciami przeciwstawnymi, wynika ze sporu pomiędzy tymi dwoma zakresami ochrony, z których każdy dąży do osiągnięcia pozycji dominującej. Konserwatorzy zabytków dosyć wcześnie dostrzegli ten problem i ustanowili w roku 1981 Kartę Florencką¹, normującą zasady ochrony ogrodów zabytkowych na całym świecie.

Karta ta jest podzielona w sposób przejrzysty na cztery rozdziały i łącznie 25 artykułów definiujących w wystarczającym stopniu zasady ochrony zabytkowych ogrodów.

Zacytuję najważniejsze artykuły z rozdziału A. *Definicje i cele* [przekład za: *Vademecum konserwatora zabytków, część I, Międzynarodowe prawo ochrony dziedzictwa kultury*, Warszawa 2009, s. 119-124 – przyp. red.].

„Artykuł 1. Ogród historyczny stanowi kompozycję architektoniczno-roślinną, która – z punktu widzenia historii lub sztuki – posiada wartość ogólnospołeczną. Jako taka jest ona uznana za zabytek.

Artykuł 2. Ogród historyczny jest kompozycją architektoniczną, której materiał podstawowy stanowi roślinność, a więc materiał żywy podlegający zniszczeniu i odrodzeniu. Jego wygląd jest wynikiem stałej równowagi pomiędzy rozwojem i zanikaniem natury zgodnie z rytmem przemijania pór roku a wolą artysty i umiejętnym działaniem mającym na celu jego utrwalenie.

Artykuł 3. Jako zabytek ogród historyczny powinien być chroniony zgodnie z duchem Karty Weneckiej, natomiast jako zabytek żywy podlega on przepisom specjalnym zawartym w tym dokumencie”.

Dla ścisłości dalej przytoczone zostaną tytuły pozostałych rozdziałów.

Rozdział B. *Utrzymanie, konserwacja, restauracja (odnowa), restytucja*

z dwoma ważnymi podtytułami

Utrzymywanie i konserwowanie

Restauracja i restytucja

Rozdział C. *Użytkowanie*

Rozdział D. *Ochrona prawna i administracyjna*

Notabene: zalecenia te dotyczą ogółu wszystkich ogrodów historycznych świata. Ponadto Karta po-

zwischen den beiden Schutzbereichen jeweils das Maximum für seine Disziplin einzufordern. Die Denkmalfleger haben diese Problematik früh erkannt und 1981 mit der Charta von Florenz' Grundsätze für die Gartendenkmalpflege weltweit festgelegt.

In vier Kapiteln mit insgesamt 25 Artikeln ist die Charta übersichtlich gegliedert und die Grundsätze ausreichend definiert.

Aus dem Kapitel A. *Begriffsbestimmungen und Ziele* werden die wichtigsten Artikel zitiert:

„Artikel 1. Ein historischer Garten ist ein mit baulichen und pflanzlichen Mitteln geschaffenes Werk, an dem aus historischen oder künstlerischen Gründen öffentliches Interesse besteht. Als solches steht er im Rang eines Denkmals.

Artikel 2. Der historische Garten ist ein Bauwerk, das vornehmlich aus Pflanzen, also aus lebendem Material, besteht, folglich vergänglich und erneuerbar ist. Sein Aussehen resultiert aus einem ständigen Kräftespiel zwischen jahreszeitlichem Wechsel, natürlicher Entwicklung und naturgegebenem Verfall einerseits, und künstlerischem sowie handwerklichem Wollen andererseits, die darauf abzielen, einen bestimmten Zustand zu erhalten.

Artikel 3. Wegen seines Denkmalcharakters muss der historische Garten unter Schutz gestellt werden. Da es sich um ein lebendes Denkmal handelt, erfordert seine Erhaltung jedoch besondere Grundsätze; sie sind Gegenstand der vorliegenden Charta“.

Die weiteren Kapitel sollen hier der Vollständigkeit halber nur in ihren Überschriften genannt werden:

Kapitel B. *Instandhaltung, Konservierung, Restaurierung, Rekonstruktion*

mit zwei wichtigen Untertiteln:

Instandhaltung und Konservierung

Restaurierung und Rekonstruktion

Kapitel C. *Benutzung*

Kapitel D. *Rechtlicher und Administrativer Schutz*

Nota Bene: Diese Empfehlungen gelten für die Gesamtheit aller historischen Gärten der Welt. Darüber hinaus lässt die Charta Spielraum für spezifische, dem Wesen der unterschiedlichen Formen der Gärten und Anlagen entsprechende Ergänzungen.



zwala na wprowadzanie specyficznych uzupełnień, odpowiadających istocie różnych form ogrodów i założeni ogrodowych.

Jeżeli przyjrzymy się naszym ogrodom zabytkowym, zarządzanym przez urzędy administracji państwowej odpowiedzialne za zamki i ogrody, to możemy stwierdzić, że zespoły te z reguły zostały odtworzone przy zastosowaniu wysokich standardów konserwatorskich oraz że są dobrze pielęgnowane. Jako przykład posłużyć może ogród pałacowy Nymphenburg¹ (il. 1). Książę elektor Maksymilian Emanuel rozkazał powiększyć pałac letni znajdujący się przed bramami miasta prezydenckiego Monachium oraz przebudować ogród. Decydująca faza realizacyjna miała miejsce w apogeum baroku, w latach 1715-1726, kiedy to mógł zostać zrealizowany plan ogrodu autorstwa Dominique'a Girarda we współpracy z Josephem Effnerem. Idąc z duchem czasu, książę elektor bawarski Maksymilian IV Józef rozkazał po roku 1800 przekształcić ogród barokowy w krajobrazowy. Przed tą zmianą uchroniła się jedynie partia centralna, znajdująca się bezpośrednio przy pałacu. Przekształcenie w park krajobrazowy nastąpiło pomiędzy 1804 a 1832 rokiem za sprawą jednego z wiodących artystów ogrodowych tamtych czasów, Friedricha Ludwiga von Sckella. Ogród ten jest dzisiaj na powrót wyrazisty w odbiorze, do czego przyczyniły się działania konserwatorskie prowadzone przez Wydział ds. ogrodów Bawarskiego Zarządu Zamków, Ogrodów i Jezior Państwowych (Bayerische Verwaltung der staatlichen Schlösser, Gärten und Seen), zrealizowane według koncepcji Sckella. Barokowy parter oraz ogród

Betrachten wir unsere, von staatlichen Schloss- und Gartenverwaltenden Behörden betreuten Gartendenkmale, dann dürfen wir feststellen, dass die Anlagen in der Regel nach den hohen denkmalpflegerischen Standards wieder hergestellt und gut gepflegt werden. Als Beispiel darf der Schlossgarten von Nymphenburg² angeführt werden (Abb. 1). Kurfürst Max Emanuel ließ das vor den Toren der Residenzstadt München gelegene Sommerschloss vergrößern und den Garten umgestalten, wobei die entscheidende hochbarocke Gestaltungsphase zwischen 1715-1726 erfolgte, indem ein Gartenplan von Dominique Girard unter Mitwirkung von Joseph Effner umgesetzt werden konnte. Dem Zeitgeist entsprechend ließ der bayerische Kurfürst Max IV. Joseph nach 1800 den Barockgarten landschaftlich umgestalten. Nur die unmittelbar dem Schloss vorgelegte Mittelpartie blieb von dieser Umgestaltung verschont. Die Überformung zum Landschaftspark erfolgte zwischen 1804 und 1823 unter dem damals führenden Gartenkünstler Friedrich Ludwig von Sckell. Heute ist der Garten, nach den Instandsetzungsmaßnahmen der Gartenabteilung der Bayerischen Verwaltung der staatlichen Schlösser, Gärten und Seen nach der unter Sckell erfolgten Konzeption wieder gut ablesbar. Das barocke Parterre und der Landschaftsgarten mit den wieder frei gestellten Sichtachsen sind gut erlebbar und lassen die Geschichte des Gartens mit den unterschiedlich alten Gehölzen gut nachvollziehen, ohne dass der typische Charakter verloren gegangen wäre.

Auch wenn diese großartigen Gartenanlagen dem Charakter und Inhalt nach – natürlich alte Gärten sind, so vermitteln sie durch ihren hohen Pflegezustand auch immer eine Frische, die die Gärten aktuell erleben lassen, so dass sie eben nicht gleich als „alte Gärten“ optisch wahrgenommen werden.

1. Ogród pałacowy w Nymphenburgu. Źródło: http://de.wikipedia.org/wiki/Schlosspark_Nymphenburg

1. Schlosspark Nymphenburg. Quelle: http://de.wikipedia.org/wiki/Schlosspark_Nymphenburg



krajobrazowy z odtworzonymi osiami widokowymi są dobrze czytelne i, dzięki różnowiekowym drzewostanom, stanowią jasną ilustrację historii ogrodu, nie tracąc przy tym właściwego sobie charakteru.

Nawet jeśli te wspaniałe ogrody są, ze względu na ich charakter i treść, starymi ogrodami, to i tak dzięki temu, że są znakomicie pielęgnowane wydają się zawsze świeże. Jest to świeżość, której w danym momencie można doświadczyć, tak że ogrody te nie są od razu postrzegane jako stare ogrody.

Ogrody będące własnością prywatną lub gminną wyglądają często zupełnie inaczej. Jeśli brakuje środków finansowych oraz fachowego nadzoru lub środki są niewystarczające, by zapewnić pielęgnację w sposób ciągły, to wtedy często dochodzi do powstania takich form, o których mówi się po prostu: stare ogrody. Ma to oczywiście coś wspólnego z „materiałem budowlanym”, z którego jest zbudowany ogród – materiałem żywym w postaci drzew i krzewów, które rosną, starzeją się i obumierają. Gdy brakuje ciągłej opieki nad ogrodem, to kończy on podobnie jak muzyk, który zaprzestaje codziennego ćwiczenia. Najpierw sam jest z siebie niezadowolony, następnie stwierdza to ekspert, a na końcu również laik, którym jest w naszym przykładzie gość odwiedzający ogród. Potem nie można

2. Greifenstein, brama wjazdowa. Fot. A Schelter
2. Greifenstein, Eingangstor zum Garten. Foto A Schelter
3. Greifenstein, aleja lipowa. Fot. A. Schelter
3. Greifenstein, Lindenallee. Foto A. Schelter
4. Burgellern, pałac na tle wnętrza parkowego. Fot. A. Schelter
4. Burgellern, Schloss mit Wiesengrund. Foto A. Schelter

Oft erscheinen Gartenanlagen privater oder kommunaler Eigentümer ganz anders. Wenn die finanziellen und fachlichen Mittel für einer ständigen Pflege fehlen oder zu knapp bemessen sind, dann kommt es häufig zu Erscheinungsformen von, einfach ausgedrückt: „Alten Gärten“. Dies hat natürlich etwas mit dem Baumaterial zu tun, dem lebenden Material von Bäumen und Sträuchern, das wächst, das altert, das stirbt. Und fehlt die immer wiederkehrende Pflege, dann geht es dem Garten wie dem Musiker der aufhört täglich zu üben. Zuerst merkt ist man selbst unzufrieden, dann merkt es der Fachmann und am Ende auch der Laie, in unserem Fall der Besucher des Gartens. Man mag dann auch nicht mehr vom Garten sprechen, die Anlage wird Park genannt, am Ende Grünanlage oder Wäldchen, oder wenn es gut kommt „verwunschener Garten“.

An drei Beispielen sollen solch alte Gärten vorgestellt werden.

Beispiel 1: Schlossgarten von Burg Greifenstein

Der Schlossgarten von Burg Greifenstein im Landkreis Bamberg ist bis seit alters her im Besitz eines alten Adelsgeschlechts. Ein Barockgarten wurde den



już mówić o ogrodzie, założenie ogrodowe nazywa się więc parkiem, a w końcu terenem zielonym lub po prostu laskiem – w najlepszej sytuacji określa się go mianem zaczarowanego ogrodu.

Tego typu stare ogrody zostaną przedstawione na trzech przykładach.

Przykład 1: ogród przy zamku Greifenstein

Ogród przy zamku Greifenstein w pobliżu Bambergu od dawien dawna znajduje się w posiadaniu pewnego rodu szlacheckiego. Ogród w stylu barokowym założył pod koniec wieku XVII książę biskup Bambergu Marquard Sebastian Schenk von Stauffenberg. Wachlarzowa aleja lipowa o długości ponad 500 m prowadzi z małego wzniesienia, na którym znajduje się dzisiaj świątynia na planie koła ku czci bogini Ceres, do zespołu zamkowego, wspomnianego po raz pierwszy w dokumencie z roku 1172, i do zamku odbudowanego po wojnach chłopskich, przebudowanego przez tego samego biskupa na rezydencję wiejską (Landschloss). Dawny ogród barokowy z ramującymi i wytyczonymi ku określonym punktom alejami został przekształcony pod koniec XVIII wieku za panowania Franza Ludwiga Philippa Schenka von Stauffenberga na angielski ogród krajobrazowy. Rodzina szlachecka nie mogła w XX wieku już dłużej utrzymywać kompleksu parkowego, tak że niszczał on niemal w oczach (il. 2). Nie tylko zasób roślinny się zestarzał, ale również architektura parkowa popadała błyskawicznie w ruinę. W rezultacie dzisiejsi właściciele parku wykorzystują go jeszcze wprawdzie jako tło dla komercyjnych wystaw, ale już o samym parku mówią „park, który stał się lasem”. Sama tylko aleja lipowa o długości 500 m (il. 3) została w ostatnich latach przywrócona do stanu oryginalnego dzięki pomocy Fundacji Górnej Frankonii (Oberfrankenstiftung) oraz wsparciu finansowemu pochodzącemu z innych źródeł³.

Przykład 2: ogród pałacowy w Burgellern

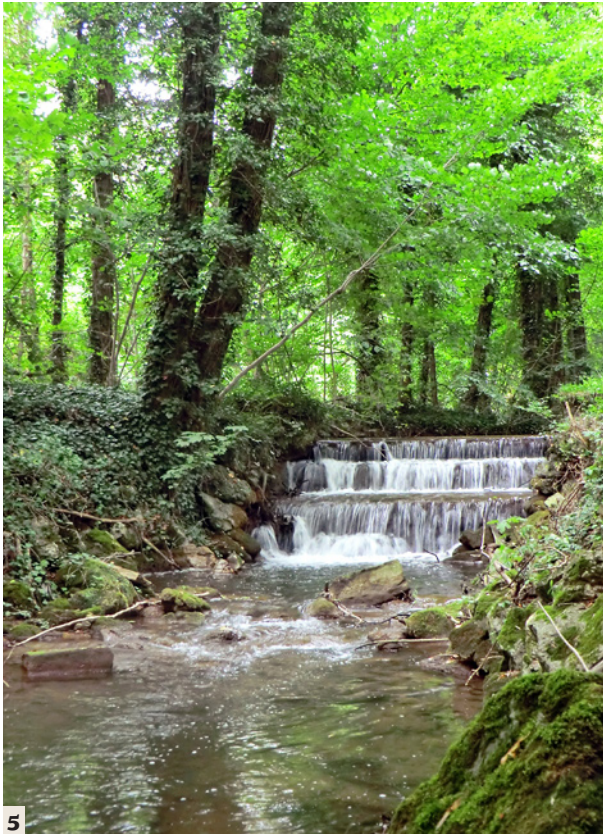
Innym przykładem starego ogrodu jest ogród w Burgellern, również w powiecie Bamberg. Pałac (il. 4), wzniesiony w roku 1758 jako letnia rezydencja księcia



Bamberger Fürstbischof Marquard Sebastian Schenk von Stauffenberg gegen Ende des 17. Jahrhunderts angelegt. Eine über 500 Meter lange Linden-Fächerallee führt von einem kleinen Hügel, heute mit einem „Ceres-Rundtempel“ besetzt, zur urkundlich erstmals 1172 erwähnte Burganlage und nach den Bauernkriegen wieder aufgebaute Burg, die unter dem gleichen Fürstbischof zu einem Landschloss umgebaut wurde. Der einstige Barockgarten mit rahmenden und zielführenden Alleen wurde gegen Ende des 18. Jahrhunderts unter Franz Ludwig Philipp Schenk von Stauffenberg in einen „englischen Landschaftsgarten“ umgestaltet. Die Adelsfamilie konnte die Anlage vor allem im 20. Jahrhundert nicht mehr unterhalten, so dass sie zusehends verfiel (Abb. 2). Nicht nur der pflanzliche Bestand überalterte, auch die Parkarchitekturen verfielen und verfallen zusehends, so dass die heutigen Eigentümer den Park zwar noch als Folie für kommerzielle Gartenausstellungen nutzen, vom Park selbst aber noch von einer „zum Wald“ gewordenen Anlage sprechen. Allein die über 500 Meter lange Linden-Fächerallee (Abb. 3) konnte in den letzten Jahren im Originalbestand mit Hilfe der Oberfrankenstiftung und weiterer Zuschussgeber restauriert werden.³

Beispiel 2: Schlossgarten Burgellern

Einen anderen alten Garten finden wir in Burgellern, ebenfalls im Landkreis Bamberg. Das erst 1758 als fürstbischöfliche Sommerresidenz errichtete Schloss ging bereits 1802 mit der Säkularisation an das bayerische Kurfürstentum. Wenige Jahre später wurde



biskupa, już w roku 1802 w związku z sekularyzacją przeszedł na własność elektoratu bawarskiego. Parę lat później został sprywatyzowany i wielokrotnie zmieniał właściciela. Szeroko zakrojony ogród krajobrazowy, ze strumieniem młyńskim, wodospadem (il. 5), przepompownią, *pleasureground* i sadzawką ze ścieżką dookoła, powstał najprawdopodobniej w połowie XIX wieku. Ponieważ nie udało się jeszcze ustalić, kto był ogrodnikiem bądź architektem odpowiedzialnym za ten ogród, nasunęło się pytanie, czy taka postać ogrodu zabytkowego nie jest jednak dziełem Petera Jordana, biegłego przysięgłego z zakresu... konserwacji zabytków ogrodowych oraz członka Koła Roboczego „Ogrody historyczne” (AK Historische Gärten) przy Niemieckim Towarzystwie Sztuki Ogrodowej i Kultury Krajobrazu (Deutsche Gesellschaft für Gartenkunst und Landschaftskultur – DGGL).

Jordan dokonał oceny ogrodu na podstawie drzewostanu, topografii oraz katastru pod kątem posiadanych wartości zabytkowych i doszedł do wniosku, że „chodzi o ogród krajobrazowy, który osiągnął stan aktualny wskutek trwałego zaniedbania, jednakże zasadniczo nie został zniszczony. Układ dróg (il. 6), szczególnie topograficzne, struktura zbiorników wod-

das Schlossgut (Abb. 4) privatisiert und wechselte mehrfach den Besitzer. Ein großzügiger Landschaftsgarten mit Mühlbach, Wasserfall (Abb. 5) und Pumpenhaus, Pleasureground und Weiher mit umlaufendem Beltweg muss in der Mitte des 19. Jahrhunderts entstanden sein. Da noch kein verantwortlicher Gärtner oder Gartenarchitekt für diesen Garten ermittelt werden konnte, wurde die Frage ob ein Gartendenkmal vorläge von Peter Jordan, vereidigter Sachverständiger für ... Gartendenkmalpflege und Mitglied im Arbeitskreis Historischer Gärten in der DGGL überprüft.

Jordan beurteilte den Garten anhand des Gehölzbestandes, der Topographie und des Urkatasters auf die mögliche Denkmaleigenschaft und kam zum Ergebnis: „es handelt sich um einen Landschaftsgarten, der durch langfristige Nichtpflege in seinen derzeitigen Zustand gekommen ist, der aber weitgehend unzerstört ist. Wegesysteme (Abb. 6), topografische Besonderheiten, Gewässerstrukturen, technische Einrichtungen und Landschaftsbezüge sind unter der Decke der wuchernden Vegetation vorhanden. Die Substanz ist ausreichend, um den Park wieder herzustellen.“⁴

Der Alte Garten kann romantisch schön, er kann verwildert sein. Da kann die zugehörige Villa oder das Schloss noch bewohnt sein, da können die Hauptwege noch begehbar sein, da können die baulichen Objekte inventarisiert und als Einzelbaudenkmäler ausgewiesen sein, doch ob der zu den Gebäuden gehörende Park oder Garten auch Denkmaleigenschaft besitzen? Da ist sich der Kunsthistoriker, der für die Ausweisung als Denkmal zuständige Referent unsicher. Vorhanden sind neben wucherndem Unterholz richtig alte Gehölze, verlandete Teiche, ausgewaschene Bachufer, Flora und Fauna haben sich zum Biotop entwickelt – der Naturschutz hat seine Fühler ausgestreckt.

Haben wir es mit fachlich gut strukturierten Denkmalbehörden zu tun, dann steht einer qualifizierten Spurensuche nichts im Wege. Urkunden und

5. Burgellern, tama lub wodospad. Źródło: http://www.bayerische_landesbibliothek_online.de/ortsblätter

5. Burgellern, Wehr oder Wasserfall. Quelle: http://www.bayerische_landesbibliothek_online.de/ortsblätter

6. Burgellern, park. Fot. A. Schelter

6. Burgellern, Park. Foto A. Schelter

nych, urządzenia techniczne oraz związki z krajobrazem są ukryte pod powłoką wybujałej roślinności. Substancja jest wystarczająca, by odtworzyć park²⁴.

Stary ogród może być romantycznie piękny i zdziwały. Należąca do niego willa lub zamek mogą być nadal zamieszkałe, główne ścieżki jeszcze uczęszczane, a obiekty budowlane zinwentaryzowane i oznaczone jako odrębne zabytki architektoniczne. Pytanie tylko, czy przynależący do budynków park lub ogród ma jeszcze charakter zabytku.

Historyk sztuki będący referentem odpowiedzialnym za określanie wartości zabytkowej ogrodów nie ma co do tego pewności. Oprócz wybujałego podszyciu znajdują się tam naprawdę stare zadrzewienia, zarośnięte stawy, a strumienie mają rozmyte brzegi. Flora i fauna rozwinęły swój własny biotop – przyroda zaczęła żyć swoim własnym życiem.

Jeśli mamy do czynienia z fachowymi i dobrze zorganizowanymi urzędami ds. ochrony zabytków to nie stoi nic na przeszkodzie, by skorzystać z ich pomocy przy poszukiwaniu źródeł. Badając dokumenty i stare mapy, analizując stare katastry można odpowiedzieć na pytanie, czy dany zabytek zasługuje na takie określenie. Znacznie przybliżymy się w naszych dociekaniach do stwierdzenia, że mamy do czynienia z zabytkiem, jeśli odnajdziemy mniej lub bardziej znane nazwiska – inwestora lub artysty ogrodowego, a do tego znajdziemy wystarczająco stary drzewostan oraz przysłonięte młodszymi warstwami wegetacyjnymi topograficzne elementy ogrodu.

Nie mówi nam to jednak jeszcze nic o przyszłym postępowaniu z ogrodem. Wprawdzie ustawy o ochronie zabytków zobowiązują właścicieli do dbania o swoje zabytki, z reguły jednak możliwość stawiania wymagań jest ograniczona. By łatwiej można było sprostać tym wymaganiom, istnieją dotacje państwowe i gminne, a odpisy podatkowe dodatkowo pomniejszają nakład finansowy, jaki jest niezbędny do odrestaurowania i konserwacji zabytku.

W związku z tym odpowiedź na pytanie, czy stary ogród przekroczył granicę znaczeniową dzielącą go od zabytku architektury nie zawsze jest prosta, nawet przy znalezieniu wymienionych powyżej dowodów. W Bawarii konserwatorzy zabytków mogą sobie przynajmniej udzielić odpowiedzi na takie pytanie, ponieważ panuje tam następujący pogląd: zabytek jest zabytkiem, ponieważ jest zabytkiem.



alte Karten suchen, Urkataster auswerten und versuchen die Frage nach der Denkmalswürdigkeit des alten Gartens gilt es zu beantworten. Finden wir dann noch mehr oder weniger berühmte Name, sei es als Bauherr oder Gartenkünstler, und noch einen ausreichenden alten Gehölzbestand und unter jüngeren Vegetationsschichten und topografische Gartenelemente, dann kommen wir der Denkmalausweisung schon näher.

Das sagt noch nichts über den zukünftigen Umgang mit dem Garten aus. Zwar verpflichten die Denkmalschutzgesetze die Eigentümer zum Erhalt ihrer Denkmäler, in der Regel aber mit der Einschränkung der Zumutbarkeit. Um die Zumutbarkeit verträglicher zu gestalten gibt es staatliche oder kommunale Zuschüsse und steuerliche Abschreibungen reduzieren weiter den finanziellen Aufwand, der zur Wiederherstellung und zur Pflege betrieben werden muss.

Dennoch, die Frage ob ein Alter Garten die Bedeutungsschwelle zum Baudenkmal überschritten hat, ist selbst bei den vorgenannten Fundstellen nicht immer einfach zu beantworten. In Bayern zumindest könnten die Denkmalpfleger es sich erst einmal einfach machen. Es gilt grundsätzlich die Feststellung: Ein Denkmal ist ein Denkmal weil es ein Denkmal ist.

Nach dem Bayerischen Denkmalschutzgesetz gilt:

„Art. 1 Begriffsbestimmungen

- (1) Denkmäler sind von Menschen geschaffene Sachen oder Teile davon aus vergangener Zeit, deren Erhaltung wegen ihrer geschichtlichen, künstlerischen, städtebaulichen, wissenschaftlichen oder volkskundlichen Bedeutung im Interesse der Allgemeinheit liegt.

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków w Bawarii⁵ obowiązują następujące definicje:

„Artykuł 1. Pojęcia

- (1) Zabytki są dziełami lub ich częściami pochodzącymi z minionych czasów stworzonymi przez człowieka, których utrzymanie, w związku z ich znaczeniem historycznym, artystycznym, urbanistycznym, naukowym oraz etnologicznym, leży w interesie ogółu.
- (2) Zabytki budowlane są zespołami lub ich częściami, pochodzącymi z minionych czasów, włącznie z przeznaczonymi do tych celów historycznymi elementami wyposażenia mającymi znaczenie opisane w ustępie 1. (...) Założenia ogrodowe, spełniające wymagania określone w ustępie 1, uważane są za zabytki architektury.

Artykuł 2. Zabytki architektury

- (1) Zabytki architektury oraz archeologiczne powinny być ujęte w spisie (lista zabytków). Umieszczenia w spisie dokonuje Krajowy Urząd Ochrony Zabytków (Landesamt für Denkmalpflege) z urzędu w porozumieniu z gminą⁶.

W kolejnych artykułach i ustępach uregulowano kwestie związane z utrzymaniem, konserwacją, restauracją, wykonalnością zaleceń itp. Przykładowo, w artykule 4. zdanie pierwsze brzmi tak: „Właściciele oraz inne osoby rozporządzające rzeczowo zabytkami architektury mają za zadanie renowację swoich zabytków, odpowiednie ich zagospodarowanie oraz ich ochronę, o ile tylko jest to dla nich możliwe”.

Do późnych lat 80. XX wieku w centrum zainteresowania ochrony zabytków znajdowała się ochrona zabytków architektury, z pominięciem ogrodów. Ten mankament dostrzegli przede wszystkim dyrektorzy ogrodów państwowych oraz niektórzy profesorowie uniwersyteccy zajmujący się architekturą krajobrazu oraz terenów zielonych i powołali w roku 1963 Koło Robocze „Ogrody historyczne” (AK Historische Gärten) przy Niemieckim Towarzystwie Sztuki Ogrodowej i Kultury Krajobrazu (Deutsche Gesellschaft für Gartenkunst und Landschaftskultur – DGGL)⁶.

Starania podjęte przez kolegów po fachu w państwowych służbach ochrony zabytków, aby zadbać również o ogrody historyczne, nie przyniosły zamierzonego skutku. Tak więc Koło Robocze zdecydowało się zarówno na samodzielne wydawanie zaleceń



- (2) Baudenkmäler sind bauliche Anlagen oder Teile davon aus vergangener Zeit, einschließlich der dafür bestimmter historischer Ausstattungsstücke und der mit der in Absatz 1 bezeichneten Bedeutung, Gartenanlagen, die die Voraussetzungen des Absatzes 1 erfüllen, gelten als Baudenkmäler.

Art. 2. Baudenkmäler

- (1) Die Baudenkmäler und die Bodendenkmäler sollen nachrichtlich in ein Verzeichnis (Denkmalliste) aufgenommen werden. Die Eintragung erfolgt durch das Landesamt für Denkmalpflege von Amts wegen im Benehmen mit der Gemeinde.“

In den weiteren Artikeln und Absätzen ist die Erhaltung, Pflege, Instandsetzung und Zumutbarkeit e.t.c. geregelt, beispielsweise im Artikel 4, Satz 1, „Die Eigentümer und die sonst dinglich Verfügungsberechtigten von Baudenkmälern haben ihre Baudenkmäler instand zu halten, instand zu setzen, sachgemäß zu behandeln und vor Gefährdung zu schützen, soweit ihnen das zuzumuten ist.“

Der Schwerpunkt der Denkmalpflege lag bis weit in die 80iger Jahre des 20. Jahrhunderts auf der Baudenkmalpflege, Gärten ausgenommen. Vor allem die Gartendirektoren der staatlichen Gärten und die wenigen Professoren der Landschafts- und Grünplaner an den Universitäten erkannten diesen Mangel und gründeten 1963 den Arbeitskreis Historische Gärten in der DGGL.⁶

7. Wonneparc, kataster, ok. 1850. Archiwum Krajowego Urzędu Ochrony Zabytków Bawarii, Pałac Seehof

7. Wonneparc, Katasterplan um 1850. Archiv: Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege Schloss Seehof

8. Wonneparc, park pałacowy. Fot. A. Schelter

8. Wonneparc, Schloß-Park. Foto A. Schelter

dotyczących kwestii kształcenia architektów ogrodowych i krajobrazu, jak i na opracowanie wytycznych do sporządzania operatu konserwacji parku (Parkpflegewerk) dla parków zabytkowych. W roku 1990 zostały one opublikowane po raz pierwszy w zeszycie nr 4 serii materiałów wydawanych przez DGGL.

Wytyczne te skierowane były przede wszystkim do urzędów państwowych i uniwersytetów i miały na celu zwrócenie większej uwagi na stare ogrody, które coraz bardziej popadały w ruinę. Ponadto stanowiły one pewien instrument dla niewystarczająco wykształconych kolegów po fachu, dzięki któremu stawali się oni uprawnieni do zlecenia odpowiednich ekspertyz w celu zbadania ogrodu pod kątem wartości zabytkowych, a następnie organizowania niezbędnych działań z zakresu pielęgnacji i restauracji.

Wytyczne dla kompozycji parkowych podzielone zostały na grupy główne i zdania:

- określenie celu i przeznaczenia operatu konserwacji parku;
- podstawy prawne;
- zakres działań, zawartość minimalna:
 - a) ustalenie lokalizacji i ilości materiałów dotyczących historii założenia parkowego,
 - b) inwentaryzacja stanu istniejącego,
 - c) analiza sposobu użytkowania,
 - d) waloryzacja i główne założenia koncepcji,
 - e) projektowanie; koncepcja utrzymania i restauracji;
- opracowanie operatu konserwacji parku, współpraca ze specjalistami oraz uzgodnienia z uczestnikami procesu konserwatorskiego;
- określenie potrzebnego nakładu czasu i zasad aktualizacji;
- koszty.

Dziesięć lat później Koło Robocze „Ogrody historyczne” (AK Historische Gärten) uzupełniło wytyczne dotyczące operatów konserwacji parków, pogłębiając temat o *Konserwację parków w zgodzie z charakterem zabytku: zadania, tezy i instrumenty ochrony, utrzymania i konserwacji dziedzictwa kultury ogrodowej*.

W broszurze tej wyraźnie wskazano na znaczenie Koła Roboczego „Ogrody historyczne” (AK Historische Gärten), ponieważ aż do zjednoczenia Niemiec krajowe urzędy ds. zabytków praktycznie nie zajmowały się konserwacją zabytków. Jedynie Koło

Die Mahnungen dieser Fachkollegen an die staatlichen Denkmalpflege sich auch um historische Gärten zu bemühen brachten nicht den gewünschten Erfolg, so dass der Arbeitskreis sich entschloss selbst Empfehlungen zur Ausbildung von Garten- und Landschaftsarchitekten, sowie Leitlinien zur Erstellung von Parkpflegewerken herauszugeben. Diese wurden im Heft 4 der Textreihe der DGGL erstmals 1990 veröffentlicht.

Diese Leitlinien waren vor allem an die staatlichen Behörden und den Universitäten gerichtet mit dem Ziel den immer mehr dem Verfall preisgegebe-



nen alten Gärten mehr Aufmerksamkeit zu widmen und anhand der Leitlinien den noch wenig geschulten Fachkollegen ein Instrumentarium an die Hand zu geben, nach dem sie befähigt werden entsprechende Gutachten zur Feststellung der Gärten auf Denkmaleigenschaft in Auftrag zu geben und den darauf folgenden Umgang in der Pflege bzw. Wiederherstellung zu gewährleisten.

Die Leitlinien zum Parkpflegewerk sind in Hauptgruppen und Sätzen gegliedert:

- Zielsetzung und Zweck eines Parkpflegewerkes
- rechtliche Grundlagen
- Leistungsumfang, Mindestgehalt
 - a) Ermittlung der Standorte und Menge von Materialien zur Geschichte der Anlage
 - b) Bestandserfassung
 - c) Nutzungsanalyse
 - d) Bewertung und Leitkonzept
 - e) Planung; erhaltungs- und Restaurierungskonzept

Robocze „Ogrody historyczne” dbało o sprawy związane z ochroną zabytków ogrodowych, razem z Niemieckim Komitetem Narodowym ds. Konserwacji Zabytków (Deutsches Nationalkomitee für Denkmalpflege) oraz Niemieckim Związkiem Regionalistyki (Deutscher Bund für Heimatpflege). Urzędowi krajowym powierzono tym samym szeroki zakres instrumentów określających warunki konieczne do ustalenia wartości zabytkowej ogrodu. Zawierają się one w następujących rozdziałach:

- *Koło Robocze „Ogrody historyczne”. Zadania i założenia;*
- *Formy, znaczenie i cechy szczególne historycznych terenów zielonych i wynikające z tego wymagania w zakresie konserwacji i utrzymania;*
- *Wymogi konserwacyjne i personalne – tezy;*
- *Katalog działań ogrodowych i ogrodowo-krajobrazowych dla historycznych terenów zielonych;*
- *Wytyczne dotyczące opracowywania operatów konserwatorskich dla zabytków ogrodowych;*
- *Badanie zdolności ogrodu zabytkowego do przyjęcia tymczasowej funkcji specjalnej;*
- *suplemencie z kopią Karty Florenckiej oraz Karty Waszyngtońskiej.*

Przesłanie Koła Roboczego dotarło do niemieckich urzędów krajowych. Niemal wszystkie krajowe urzędy ochrony zabytków utworzyły własny referat ds. konserwacji ogrodów zabytkowych i obsadziły go dobrze wykształconymi architektami krajobrazu. Przy Zrzeszeniu Krajowych Konserwatorów Zabytków (Vereinigung der Landesdenkmalpfleger) założono również własne Koło Robocze Konserwatorów Zabytków Ogrodowych (Arbeitskreis der Gartendenkmalpfleger), tak że nawet te urzędy, które z różnych powodów nie chciały utworzyć własnego referatu ds. ogrodów lub pozostawiały ten temat do opracowania historykom sztuki lub architektom, otrzymały do ręki instrumenty, które umożliwiły im inwentaryzację i konserwację zabytków ogrodowych.

Co zrobić ze starym ogrodem?

Gdy urząd specjalistyczny albo konserwatorzy państwowi dowiadują się o istnieniu ogrodu, którego nie uznano jeszcze za zabytek i którego konserwacja przez lata albo nawet i dziesięciolecia była zaniebdywana, to w celu ustalenia wartości zabytkowych i zasad następującej później konserwacji można oczywiście posłużyć się kryteriami opracowanymi w ope-

- *Bearbeitung des Parkpflegewerkes, Einsatz von Spezialisten sowie Abstimmung mit Betroffenen und Beteiligten*
- *Zeitaufwand und Fortschreibung*
- *Kosten*

Der AK HG ergänzte 10 Jahre später die Leitlinien zum Parkpflegewerk indem die *Denkmalgerechte Parkpflege: Aufgaben, Thesen und Instrumente zum Schutz, zur Erhaltung und zur Pflege des Gartenkulturerbes*⁷ thematisiert wurden.

In dieser Broschüre wurde die Bedeutung des AK HG explizit herausgestellt; denn bis zur Vereinigung Deutschlands war die Gartendenkmalpflege in den Landesdenkmalämtern so gut wie nicht vertreten und der AK HG, mit dem Deutschen Nationalkomitee für Denkmalpflege und dem Deutschen Bund für Heimatpflege, kümmerten sich nahezu ausschließlich um die Belange der Gartendenkmalpflege. Den Landesämtern sollte auch ein erweitertes Instrumentarium zu Verfügung gestellt werden, indem sie auf den nachfolgenden Erfordernissen, nach einer Garten-Denkmalfeststellung, hingewiesen wurden; im Einzelnen:

- *Arbeitskreis Historische Gärten. Aufgaben und Zielsetzung*
- *Erscheinungsformen, Bedeutung und Besonderheiten historischer Grünanlagen und daraus resultierende Anforderungen an Pflege und Unterhaltung*
- *Pflege- und Personalanforderungen – Thesen*
- *Katalog der für historische Grünanlagen relevanten gärtnerischen und landschaftsgärtnerischen Tätigkeiten*
- *Leitlinien zur Erstellung von Parkpflegewerken für Gartendenkmale*
- *Denkmalverträglichkeitsprüfung für vorübergehende Sondernutzungen in historischen Gärten (Kulturdenkmalen)*
- *Anhang mit Abdruck der Charta von Florenz und der Charta von Washington.*

Die Botschaft des Arbeitskreises kam in den deutschen Landesdenkmalämtern an. Nahezu alle Landesdenkmalämter schufen ein eigenes Referat für Gartendenkmalpflege und besetzten diese Stelle auch mit gut ausgebildeten Landschaftsarchitekten. Auch wurde ein eigener Arbeitskreis der Gartendenkmalpfleger in der Vereinigung der Landesdenkmalpfleger gegründet, so dass selbst die Ämter, die aus welchen Gründen

racie konserwacji. Potrzebny do tego wysoki nakład finansowy raczej odstrasza posiadaczy i właścicieli ogrodu, zamiast ich motywować do tego, by podnosili jego wartość.

Zaangażowany konserwator zabytków z reguły będzie musiał więc sam, relatywnie niewielkimi nakładami, rozpocząć poszukiwania źródeł. Stary kataster (il. 7), kronika miejscowa oraz oględziny na miejscu powinny być na początek wystarczające. Odkryje on na badanym obszarze pozostałości po parku lub ogrodzie, może również pozostałości po drogach (il. 8), obiekty małej architektury, niezwykle cechy ukształtowania terenu, zatarte tarasy itp. Wiekowe zadrzewienia należy przeanalizować, formy terenu zinterpretować i odróżnić to, co było projektowane od późniejszych nawarstwień. Być może są jeszcze strumienie, kanały, stawy lub pozostałości po nich. To wszystko, a nawet więcej, trzeba dostrzec pod młodszą, możliwe, że mocno rozrośniętą lub usuniętą już warstwą wegetacyjną.

W kontekście danego obiektu będącego potencjalnym zabytkiem należy rozważyć konieczność uwzględnienia pozostałych praw, na przykład szczególnie chronionych fragmentów krajobrazu lub ochrony przyrody. W Bawarii ochrona zabytków i ochrona przyrody mają na przykład tę samą rangę konstytucyjną⁸.

Konserwator zabytków powinien więc możliwie wcześniej porozumieć się z instytucjami ochrony przyrody, ponieważ w starym ogrodzie znajdziemy z reguły bogatą florę i faunę z rzadkim gatunkami przede wszystkim owadów i ptaków, które znajdują wspaniałe warunki do życia w bardzo starych drzewostanach, w przeciwieństwie do zagospodarowanego lasu ze swoją trójwarstwową strukturą lub monokulturami. Jeżeli bowiem ze starego ogrodu ma w krótkim czasie powstać znowu zabytkowy ogród, odtworzony według historycznych planów, konflikt jest wtedy z góry przesądzony. Jeszcze kilka dziesięcioleci wstecz regułą było restaurowanie przerośniętego ogrodu zgodnie z idealnymi zasadami estetycznymi, bez uwzględniania faktu, że zasób ogrodu się zestarzał, a aleje są niekompletne. Miało to miejsce szczególnie wówczas, gdy – w przypadku ogrodów regularnych – w archiwach znaleziono piękne plany ogrodu ujęte z lotu ptaka, związane z nazwiskami słynnych ogrodników lub inwestorów.

auch immer, kein eigenes Gartenreferat einrichteten wollten oder diesen Aufgabenbereich weiterhin von Kunsthistorikern oder Architekten bearbeiten ließen, Instrumente an die Hand bekamen, die eine Gartendenkmalinventarisierung und –pflege ermöglichte.

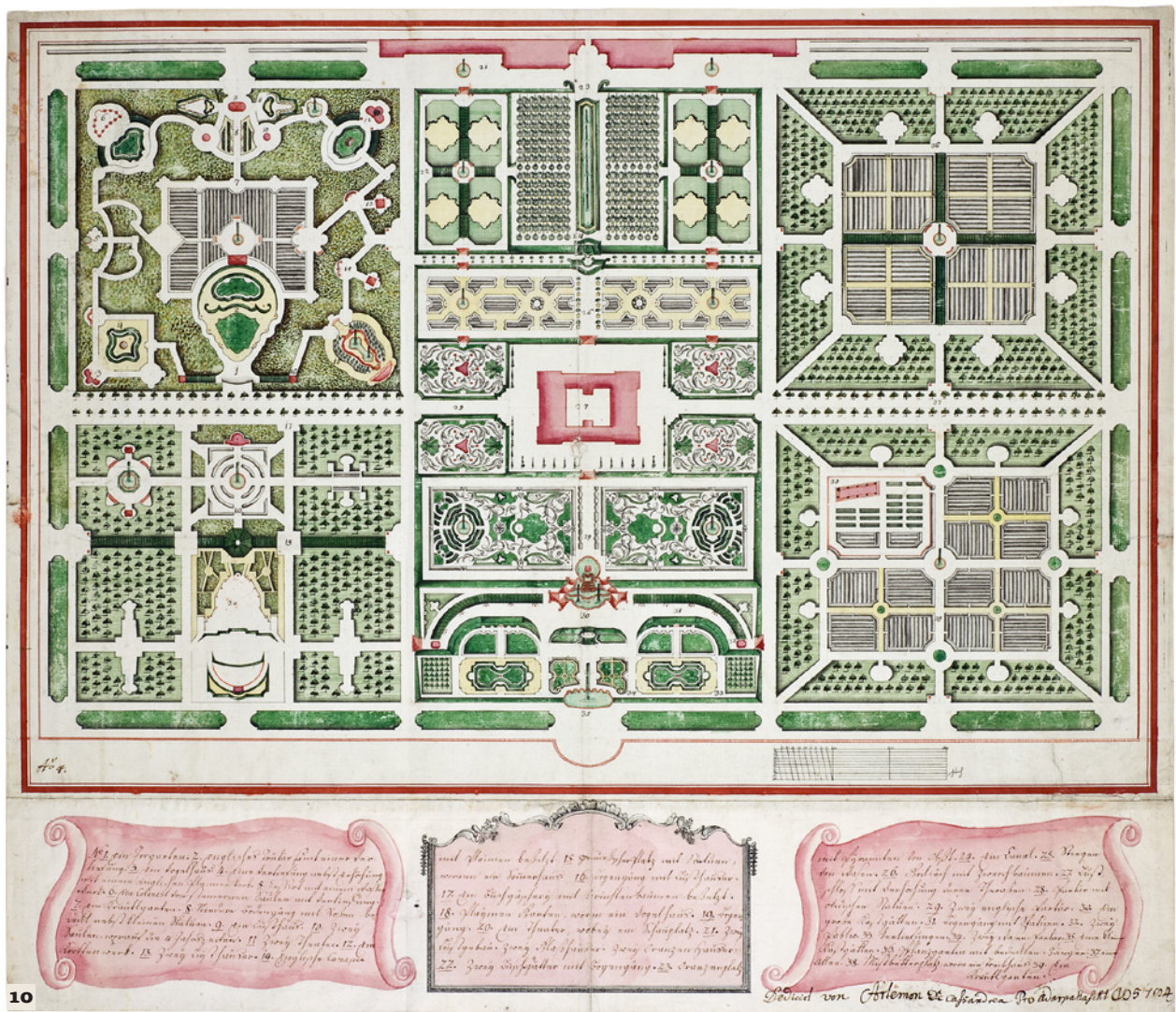
Was tun mit dem Alten Garten?

Erhält die Fachbehörde oder Heimatpflege Kenntnis von einem noch nicht als Denkmal ausgewiesener Garten, dessen Pflege Jahre, vielleicht auch Jahrzehnte vernachlässigt wurde, dann kann man natürlich zur Feststellung der Denkmalwürdigkeit und nachfolgender Pflege die im Parkpflegewerk genannten Kriterien abarbeiten. Der dafür erforderliche hohe finanzielle Aufwand schreckt die Besitzer oder Eigentümer eher ab, denn sie zu motivieren, ihren möglichen Schatz zu heben.

In der Regel wird der engagierte Gartendenkmalpfleger deshalb mit einem relativ geringen Aufwand erst einmal selbst auf Spurensuche gehen müssen. Ein Katasterplan (Abb. 7), eine Ortschronik und die in Augenscheinnahme sollten für das erste genügen. In einen alten Garten wird er Spuren einer Park- oder Gartenanlage entdecken, vielleicht Wegereste (Abb. 8), Kleindenkmäler, topographische Besonderheiten, verschleifte Terrassen e.t.c. Alte Gehölze gilt es einzuordnen, Geländeformationen zu interpretieren, geplantes von hinzugekommenen zu unterscheiden. Vielleicht gibt es noch Bäche, Kanäle oder Teiche oder Spuren davon. All dies und noch mehr muss erkannt werden unter einer jüngeren, vielleicht wuchernden oder ausgeräumten Vegetationsschicht.

Neben dem eigentlichen möglichen Denkmalobjekt gilt es zu überlegen ob weitere Rechte zu berücksichtigen sind, zum Beispiel besonders geschützte Landschaftsbereiche oder der Naturschutz. In Bayern beispielsweise genießen Denkmalschutz und Naturschutz gleichermaßen Verfassungsrang.⁸

Der Gartendenkmalpfleger ist deshalb gut beraten sich frühzeitig mit dem Naturschutz ins Benehmen zu setzen; denn in der Regel finden wir im alten Garten eine reichhaltige Flora und Fauna mit seltenen Arten, vor allem im Bereich der Insekten und Vögel, die in den überalterten Baumestand hervorragende Lebensbedingungen finden; im Gegensatz zum bewirtschaftetem Wald mit seinen dreistufigen Aufbau oder Monokulturen. Und wenn dann aus dem alten Garten in kurzer Zeit wieder ein Gartendenkmal



ną krajobrazu, nadać staremu ogrodowi szczególny charakter i podnieść jego wartość, która będzie cieszyć serce właściciela, odwiedzającego i obrońcy przyrody, nawet jeśli konserwator zabytków ogrodowych nie stwierdzi istnienia w tym ogrodzie wartości zabytkowych. Problemem będzie, jeśli budynek, zamek lub willa należące do ogrodu zostaną uznane za pojedyncze zabytki, a przy tym – w kontekście ochrony otoczenia – na przykład stwierdzi się, że pierwotne drzewa osiągnęły zbyt duże rozmiary bądź większe powierzchnie ogrodu zostaną potraktowane jako rezerwa terenu pod zabudowę. Od konserwatora zabyt-

Möglichkeit am originalen lebenden Material zu lernen und Erfahrungen zu sammeln.

Besonders schwierig sind Antworten im Umgang mit dem alten, vielleicht formalen Garten zu finden, wenn Umgestaltungen im 19. oder 20. Jahrhundert ohne überlieferte Pläne erfolgten und aus allen Phasen vielleicht noch Reste ablesbar sind.

Hier kann der besondere Charakter eines alten Gartens durch behutsames Eingreifen in die vegetative Substanz, die zurückhaltende Wiederherstellung von Wegen, Bächen und Teichen herausgearbeitet und einen eigenständigen Wert erhalten, der im Einklang mit der Landschaftspflege das Herz des Eigentümers, der Besuchers und Naturschützers erfreut, selbst wenn die Gartendenkmalpfleger keine Denkmaleigenschaft des Gartens festgestellt hat.

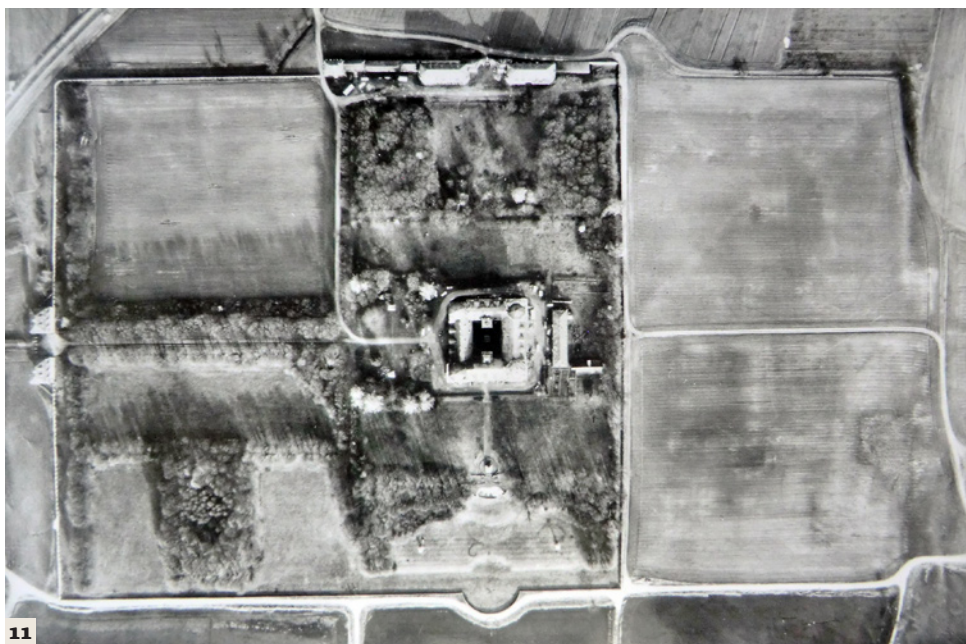
Problematisch wenn das dem Garten zugehörige Gebäude, Schloss oder Villa als Einzeldenkmal ausgewiesen ist und der Nöheschutz greift, ursprüngliche Staffagegehölze beispielsweise zu groß geworden sind oder größere Gartenflächen als Baulandreserve

9. Pałac Seehof, plan Salomona Kleinerja, 1731. Archiwum Krajowego Urzędu Ochrony Zabytków Bawarii, Pałac Seehof

9. Schloss Seehof, Stich von Salomon Kleiner, 1731. Archiv: Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege Schloss Seehof

10. Pałac Seehof, plan „frankfurcki“, ok. 1772. Archiwum Krajowego Urzędu Ochrony Zabytków Bawarii, Pałac Seehof

10. Schloss Seehof, Frankfurter Plan um 1772. Archiv: Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege Schloss Seehof



11

ków wymaga się, aby ten wraz z kolegami po fachu podjął stosowne decyzje dotyczące obiektu, które będą w stanie udźwignąć właściciel.

Przykład 3: pałac Seehof

Pałac i park Seehof⁹ powstały około roku 1700 podczas panowania książąt biskupów Bambergu, Marquarda Sebastiana Schenka von Stauffenberga (1683-1693) i Lothara Franza von Schönborna (1693-1729). Ogród z tamtego czasu został dobrze udokumentowany przez Salomona Kleinera (il. 9). Pod panowaniem księcia biskupa Adama Friedricha von Seinsheima, w latach 1757-1779, barokowy ogród został przekształcony w ogród rokokowy (il. 10), z zachowaniem sieci dróg. W południowej części ogrodu wkomponowano dużą kaskadę, północno-wschodni boskiet przekształcono w labirynt, przed oranżeriami od południa założono parter oranżeriowy z kanałem wodnym wyposażonym w fontanny. Park został ozdobiony ponad 400 pomalowanymi na białą rzeźbami z piaskowca, zaś teatr ogrodowy uformowano na nowo w jego poprzednim miejscu.

Już pod koniec panowania książąt biskupów kompozycja parku została uproszczona, ograniczono pracochłonne formy i po sekularyzacji w roku 1803 nie przeprowadzano już cięcia drzew i żywoplotów. Po prywatyzacji w 1840 roku podjęto dalsze uproszczenia i 20 lat później oddzielono dwie trzecie parku, które przeznaczono na użytek rolny.

verstanden werden. Der Gartendenkmalpfleger ist gefordert mit anderen Fachkollegen dem Objekt angemessene Entscheidungen zu treffen, die auch vom Eigentümer mit getragen werden können.

Beispiel 3: Schloss Seehof

Schloss und Park von Schloss Seehof⁹ entstanden um 1700 unter den Bamberger Fürstbischöfen Marquard Sebastian Schenk von Stauffenberg (1683-1693) und Lothar Franz

von Schönborn (1693-1729). Dieser Garten ist von Salomon Kleiner in einer Stichfolge gut dokumentiert (Abb. 9). Unter dem Fürstbischof Adam Friedrich von Seinsheim 1757-1779 wurde der Barockgarten unter Beibehaltung des Wegenetzes in einen Rokokogarten umgewandelt (Abb. 10). Eine große Kaskade wurde im Südtail des Gartens eingefügt, das nordöstliche Boskettquartier in ein Labyrinth umgewandelt und den Orangerien südlich vorgelagert ein Orangerieparterre mit fontänenbestücktem Wasserkanal angelegt. Der Park insgesamt mit über 400 weiß gefassten Sandsteinskulpturen bereichert, das Heckentheater an gleicher Stelle neu geordnet.

Bereits gegen Ende der fürstbischöflichen Zeit wurde der Park vereinfacht, aufwändige Schmuckformen reduziert und nach der Säkularisierung von 1803 keine Baum- und Heckenschnitte mehr durchgeführt. Nach der Privatisierung von 1840 wurden weitere Vereinfachungen vorgenommen und 20 Jahre später zwei Drittel des Parks abgetrennt und einer landwirtschaftlichen Nutzung zugeführt.

11. Pałac Seehof, zdjęcie lotnicze, 1976. Archiwum Krajowego Urzędu Ochrony Zabytków Bawarii, Pałac Seehof

11. Schloss Seehof, Luftbild, 1976. Archiv: Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege Schloss Seehof

12. Pałac Seehof, gabinet lipowy. Fot. A. Schelter

12. Schloss Seehof, Lindensaal. Foto A. Schelter

13. Pałac Seehof, *berceau*. Fot. A. Schelter

13. Schloss Seehof, *berceau*. Foto A. Schelter

Kiedy Wolny Kraj Bawaria odzyskał cały obiekt w roku 1973, ogród był wpisany na listę pomników przyrody.

W 1980 roku Koło Robocze „Ogrody historyczne” (AK Historische Gärten) przy DGGL ustaliło, że ogród barokowy/rokokowy był całkowicie zachowany w swojej podstawowej strukturze, z siecią dróg i ukształtowaniem terenu, i nawet została zachowana duża część oryginalnego drzewostanu z około roku 1700 (przerośnięte żywopłoty) i 1736 (gabinety lipowe po obu stronach dawnego parteru oranżerii), jak również młodsze nasadzenia drzew z XIX wieku. Rzeźby, z kilkoma wyjątkami, zostały usunięte i sprzedane. Oryginalne plany z XVIII wieku, zarówno z czasów Schönborna, jak i Sensheima, pozwoliły na bardzo dokładne odtworzenie wyglądu ogrodu regularnego. Po analizie archeologicznych zdjęć lotniczych (il. 11) można było nawet odnaleźć dawną sieć dróg w wewnętrznych kwadratach. Późniejsze badania archeologiczne potwierdziły również to, że plany nie były tylko projektami, lecz także zostały zrealizowane. Eksperti Koła Roboczego „Ogrody historyczne” (AK Historische Gärten) przy DGGL, powołani w roku 1980, uznali ogród za zabytek ogrodowy z okresu baroku i rokoka i zalecili odtworzenie ogrodu rokokowego. Według ówczesnych zasad konserwacji zabytków ogrodowych cały drzewostan miał być, po dokonaniu inwentaryzacji, usunięty i po odtworzeniu zatartych tarasów oraz sieci dróg na nowo posadzony.



13



12

Als der Freistaat Bayern die Gesamtanlage 1973 zurück erwerben konnte war der Garten als Naturdenkmal ausgewiesen.

Der Arbeitskreis Historische Gärten im DGGL stellte 1980 fest, dass der Barock/Rokokogarten in seiner Grundstruktur, mit dem Wegenetz und der Topographie vollständig erhalten war und sogar ein großer Teil des originalen Gehölzbestandes aus der Zeit um 1700 (durchgewachsene Hecken) und 1736 (Lindenäle zu beiden Seiten des ehemaligen Orangerieparterres) erhalten waren, sowie jüngere Gehölzpflanzungen aus dem 19. Jahrhundert. Der Skulpturenschmuck war bis auf wenige Exemplare ausgeräumt und verkauft. Originalpläne des 18. Jahrhunderts, sowohl der Schönborn als auch der Seinsheimzeit erlaubten ein ziemlich genaues Bild des formalen Gartens. Mit der Auswertung der Luftbildarchäologie (Abb. 11) konnte sogar das alte Wegenetz in den Binnenquartieren nachgewiesen werden. Spätere archäologische Grabungen bestätigten dann auch, dass die Pläne nicht nur Schaupläne, sondern auch umgesetzt waren.

Die um 1980 zusammengerufenen Experten des AK Historischer Gärten im DGGL sahen das Gartendenkmal aus der Barock- und Rokokozeit und empfahlen die Wiederherstellung des Rokokogartens. Nach dem damaligen Stand der Gartendenkmalpflege sollte nach einer Bestandaufnahme der gesamte Gehölzbestand abgeräumt und nach der Wiederherstellung der verschleiften Terrassen und des Wegenetzes neu angepflanzt werden.

Die zuständigen Kollegen und die nachfolgenden Leiter der im Schloss untergebrachte Außenstelle des Bayerischen Landesamtes für Denkmalpflege konnten



14

Koledzy odpowiedzialni za przeprowadzenie tych prac i kolejni kierownicy utworzonego w zamku oddziału Krajowego Urzędu Ochrony Zabytków Bawarii (Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege) jako konserwatorzy zabytków nie podążyli tą drogą i podjęli próbę utrzymania starego stanu poprzez przeprowadzenie działań konserwatorskich na drzewostanie oraz odtworzenia głównej struktury poprzez nasadzenia uzupełniające (il. 12, 13), a także nowe sadzenia, na przykład alei lipowych ramujących ogród.

Ochrona przyrodnicza została zniesiona. W koncepcji pielęgnacji uwzględniono jednak podstawowe założenia ochrony przyrody, na przykład zaniechanie intensywnej pielęgnacji powierzchni trawiastych i cięcie redukcyjnych drzew w obrębie teatru ogrodowego i zachowanie młodszego drzewostanu z XIX wieku. Tylko warstwa roślinności powstałej w sposób niekontrolowany została jak najdokładniej usunięta.

als Baudenkmalpfleger diesen Weg nicht folgen und versuchten durch Gehölzpflegemaßnahmen den alten Bestand zu erhalten und die Grundstruktur durch Nachpflanzungen (Abb. 12 und 13) und Neupflanzungen, beispielsweise der gartenrahmenden Lindenalleen zurückzugewinnen.

Der Naturschutz wurde aufgehoben. Dennoch wurden grundsätzliche Belange des Naturschutzes beim Pflegekonzept berücksichtigt, beispielsweise keine intensiv bearbeiteten Rasenflächen und keinen Rückschnitt der Gehölze im Bereich des Heckentheaters und den jüngerer Gehölzbestand des 19. Jahrhunderts belassen. Nur die unkontrolliert entstandene Vegetationsschicht wurde weitestgehend entfernt.

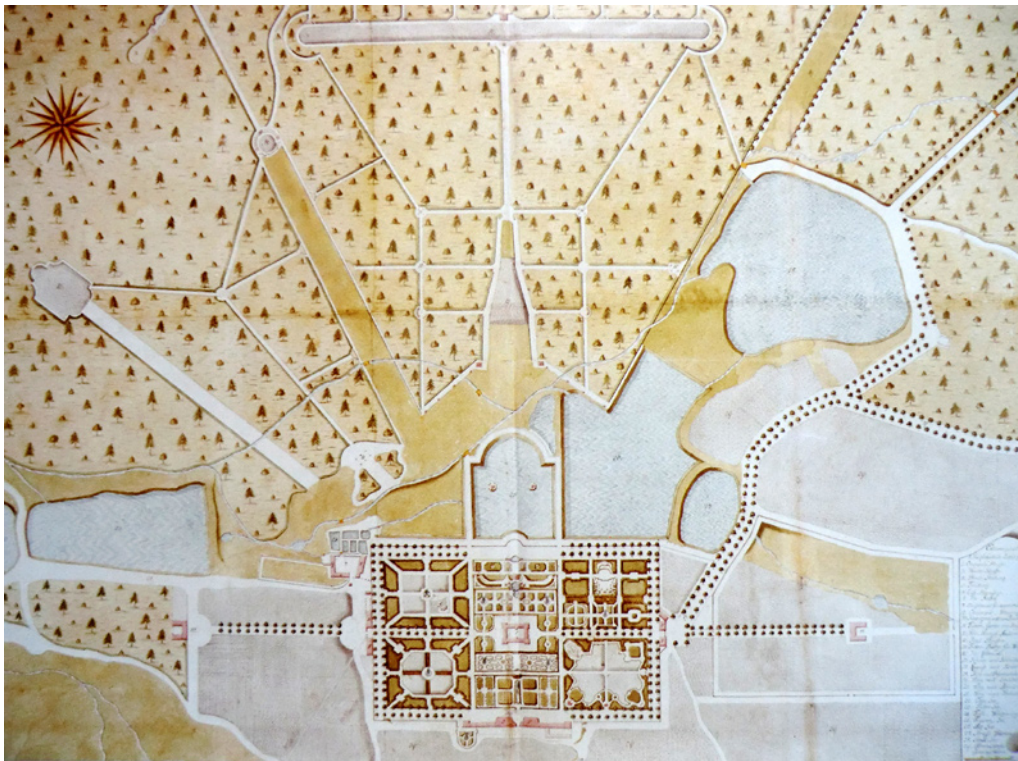
Später wurde der Garten in seiner Gesamtgröße (Abb. 14) wieder hergestellt, die rahmenden Lindenalleen (Abb. 15) und die in Ost-Westachsen verlaufenden Kastanienalleen neu aufgepflanzt.



15



16



17

W późniejszym okresie ogród został ponownie w pełni odrestaurowany (il. 14), ramujące go aleje lipowe (il. 15) i aleje kasztanowe przebiegające wzdłuż osi wschodniej i zachodniej zostały posadzone na nowo.

W roku 2012 ostatecznie odnowiono parter oranżerii, bez kanału wodnego (il. 16). Dzisiaj znajdziemy w Seehof ogród, który jako całość – z tarasami, skarpami i siecią dróg – odpowiada ogrodowi barokowemu i jednocześnie, z uwagi na stary drzewostan, utrzymany dużym nakładem pracy, przedstawia dużą wartość historyczną. Umieszczone przy wejściu tablice objaśniające, przewodniki po pałacu i ogrodzie, które można nabyć na miejscu, a także plan ogrodu dostarczają informacji o jego historii i o obecnym stanie, jak też i o koncepcjach prac restauracyjnych tego wysokiej rangi zabytku.

Pałac Seehof był nie tylko rezydencją letnią, ale również najważniejszym pałacem myśliwskim bawarskich książąt biskupów. Pawilon myśliwski znajdował się po stronie południowej parku pałacowego, w głównym lasu bagiennym. Cztery dukty i aleja zorientowane na południową elewację pałacu były ważną częścią całego obiektu (il. 17). Do niedawna ten przeznaczony na polowania rejon był niedostępny, znajdował się tam poligon (il. 18), który w 2014 roku został zlikwidowany. W lesie jest jeszcze wiele śladów dawnych założeń (il. 19) i obecnie rodzi się pomysł odrestaurowania gwiazdowego układu duktów w zwierzyńcu.

2012 schließlich wurde das Orangerieparterre (Abb. 16) ohne Wasserkanal wieder hergestellt.

Heute findet man in Seehof einen Garten vor, der einerseits die Gesamtanlage mit Terrassen, Böschungen und Wegenetz dem der Barockzeit entspricht und aufgrund der mit großem Aufwand erhaltenen alten Gehölze einen hohen Alterswert vermittelt. Erläuternde, am Eingang angebrachte Tafeln, im Schloss zu erwerbende Schloss- und Gartenführer sowie ein Gartenplan geben weiter Auskunft über die Geschichte und den gegenwärtigen Zustand, sowie über die konzeptionelle Instandsetzungsmaßnahmen dieses hochrangigen Gartendenkmals.

Schloss Seehof war neben der Sommerresidenz aber auch das wichtigste Jagdschloss der Bamberger Fürstbischöfe. Das Jagdquartier lag dem Schlosspark südlich vorgelagert im Hauptmoorwald. Die vier

14. Pałac Seehof. Spezial-Moments Verlag, IMGP1899b

14. Schloss Seehof. Spezial-Moments Verlag, IMGP1899b

15. Pałac Seehof, aleja lipowa. Fot. A. Schelter

15. Schloss Seehof, Lindenallee. Foto A. Schelter

16. Pałac Seehof, drzewka cytrusowe. Fot. A. Schelter

16. Schloss Seehof, Citruskultur. Foto A. Schelter

17. Pałac Seehof, plan Jacoba pokazujący gwiazdowy układ duktów i przecinkę, 1803. Archiwum Krajowego Urzędu Ochrony Zabytków Bawarii, Pałac Seehof

17. Schloss Seehof, Jacobsplan von 1803 mit Jagdstern und Durchhau. Archiv: Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege Schloss Seehof



18



19

Podsumowanie

Ustawodawcy oraz międzynarodowe i krajowe związki zajmujące się konserwacją ogrodów zabytkowych przekazali zarówno kompetentnym urzędowi i właścicielom, jak również ogrodnikom oraz architektom krajobrazu liczne instrumenty służące tak procesowi ustalania, czy dane ogrody są zabytkami, jak i ich badaniu, restaurowaniu i pielęgnacji.

Jednak myliliby się ten, kto stwierdziłby, że zostały tym samym stworzone ogólnie wiążące i wiecznie obowiązujące zasady.

Podmiot podejmujący decyzję – a nie jest to zazwyczaj tylko konserwator zabytków ogrodowych w urzędzie – w sytuacji konfliktu między sztuką i pięknem, między dziką naturą i formalną estetyką, między chęciami a możliwościami, między możliwością finansowania tego lub tamtego zabytku, między rozwiązaniem rekonstrukcyjnym a twórczym, będzie musiał decydować na własną odpowiedzialność.

My, którzy zajmujemy się intensywnie od lat ochroną zabytków ogrodowych i znamy wszystkie zasady i różne fachowe poglądy, nie powinniśmy się wstydzić wygłaszania w uczciwym sporze naszych przekonań,

Jagdschneisen und eine Alleestraße bezogen sich auf die Südseite des Schlosses und waren so wichtiger Teil der Gesamtanlage (Abb. 17). Bislang war dieser Jagdbereich unzugänglich, als Truppenübungsplatz (Abb. 18) ausgewiesen. Seit 2014 der Militärstandort aufgegeben wurde bestünde die Möglichkeit auch diesen Bereich sichtbar zu machen. Im Wald sind noch viele Spuren (Abb. 19) der einstigen Anlagen nachweisbar und es stellt sich auch hier die Frage nach einer zurückhaltenden Wiedergewinnung des Jagdsternes.

Resümee

Die Gesetzgeber, die internationalen und nationalen Verbände, die sich mit Gartendenkmalpflege beschäftigen, haben eine Vielzahl von Instrumentarien für die Feststellung von Gartendenkmälern, deren Erforschung, Restaurierung und Pflege, sowohl für die Fachbehörden und Eigentümer, als auch für die Gartenmeister und Landschaftsarchitekten an die Hand gegeben.

Es wäre jedoch vermessen zu glauben, dass damit allgemein verbindlich und ewig geltende Regeln geschaffen worden wären.

Der jeweilige Entscheidungsträger – und das ist in der Regel nicht nur der amtliche Gartendenkmalpfleger – wird im Spannungsfeld zwischen Kunst und Schönheit, zwischen wilder Natur und formaler Ästhetik, zwischen Wollen und Können, zwischen Geld hier oder dort auszugeben, zwischen rekonstruierender oder fortschreibender Lösung, in eigener Verantwortung zu entscheiden haben.

Wir, die wir uns seit Jahren intensiv mit der Gartendenkmalpflege beschäftigen und all die Grundsätze und die unterschiedlichen fachlichen Auffassungen kennen, sollten uns nicht scheuen im fairen Streit unsere Erkenntnisse, manchmal auch Meinungen, auch zu konkreten Objekten auszutragen. Letztlich sollte die vor Ort von den Verantwortlichen getroffene

18. Dawny zwierzyniec należący do pałacu Seehof.
Fot. A. Schelter

18. Ehemaliges Jagdquartier von Schloss Seehof.
Foto A. Schelter

19. Pałac Seehof, droga w obrębie jednego z dawnych duktów w zwierzyncu. Fot. A. Schelter

19. Schloss Seehof, Weg in einer ehemaligen Jagdschneise.
Foto A. Schelter

czasami również opinii, także na temat konkretnych obiektów. Ostatecznie powinna być zaakceptowana decyzja podjęta na miejscu przez osoby odpowiedzialne; wszak przez nikogo nie zostanie ona podjęta lekomyślnie. Zawsze powinniśmy brać pod uwagę to, że musimy pielegnować ogrody zabytkowe i że nie zostaliśmy powołani do tworzenia „własnych zabytków” pod pozorem konserwacji. Zachowanie historycznego dziedzictwa i jego materialne przekazanie przyszłym pokoleniom powinno być dla nas obowiązkiem. ■

Tłumaczenie z oryginału: Joanna Starzec

Dr inż. Alfred Schelter, konserwator ogrodów, studia budowlane ukończył w Coburgu, a studia architektury, urbanistyki i historii budownictwa na Uniwersytecie Technicznym w Berlinie, gdzie uzyskał tytuł doktora inżyniera. Pracował jako architekt, następnie był asystentem i asystentem szkoły wyższej na Wydziale Historii Architektury i Sztuki Uniwersytetu Technicznego w Hanowerze. W latach 1982-2002 był konserwatorem zabytków w Bawarii. W Krajowym Urzędzie Ochrony Zabytków pełnił funkcję kierownika wydziału zamiejscowego pałacu Seehof i referenta ds. ogrodów w Bawarii. W latach 2003-2008 był dyrektorem muzeum w Bawarskim Zarządzie Zamków, Ogrodów i Jezior Państwowych, gdzie miał pod opieką kompleksy ogrodowe w pałacu Seehof, pałacu Rosenau i zamku Lauenstein. Członek Bawarskiej Izby Architektów, członek Koła Roboczego „Ogrody historyczne” przy Niemieckim Towarzystwie Sztuki Ogrodowej i Kultury Krajobrazu. Regionalny pełnomocnik Północnej Frankonii, pełniący obowiązki wiceprzewodniczącego. Członek grupy roboczej ds. oranżerii w Niemczech, pełniący obowiązki wiceprzewodniczącego. Przewodniczący Zespołu Parków Miejskich Bamberger Hain, wiceprzewodniczący Towarzystwa Przyjaciół Pałacu Seehof, rzecznik referatu w Towarzystwie Przyjaciół Parku Pałacowego Hohenstein. Od 2009 r. na emeryturze.

Entscheidung toleriert werden; denn niemand wird seine Entscheidung leichtfertig getroffen haben. Und doch sollten wir immer darauf achten, dass wir Gartendenkmäler zu pflegen haben und nicht berufen wurden im Anschein der Pflege „eigene Denkmäler“ schaffen zu wollen. Die Wahrung des historischen Erbes und die materielle Weitergabe an die nächsten Generationen sollte uns immer Verpflichtung sein. ■

Dr.-Ing. Alfred Schelter, Gartendenkmalpfleger, das Studium des Bauingenieurwesens schloß er in Coburg, das Studium der Architektur, Urbanistik und Geschichte des Bauwesens hingegen an der Technischen Hochschule in Berlin ab, wo er den Dokortitel erlangte. Er arbeitete als Architekt, später war er Assistent und Hochschulassistent an der Fakultät für Architektur- und Kunstgeschichte an der Leibniz-Universität in Hannover. In den Jahren 1982-2002 war er Konservator für Denkmäler des Bundeslandes Bayern. Im Bayerischen Landesamt für Denkmalpflege hatte er das Amt des Leiters der Außenstelle Seehof und des Beauftragten für Gartendenkmalpflege inne. In den Jahren 2003-2008 war er Museumsdirektor und Gartenreferent der Bayerischen Schlösserverwaltung, wo er die Gartenkomplexe des Schlosses Seehof, des Palastes Rosenau und der Burg Lauenstein beaufsichtigte. Mitglied der Bayerischen Architektenkammer und des Arbeitskreises „Historische Gärten“ an der Deutschen Gesellschaft für Gartenkunst und Landschaftskultur. Regionaler Beauftragter Nordfrankens im Amt des Vizevorsitzenden. Mitglied der Arbeitsgruppe Orangerien in Deutschland im Amt des Vizevorsitzenden. Vorsitzender des Bürgerparkvereins Bamberger Hain, Vizevorsitzender der Gesellschaft der Freunde von Schloss Seehof, Beauftragter des Referats des Vereins der Freunde des Schlossparks Hohenstein. Seit 2009 im Ruhestand.

Przypisy

- 1 Karta Florencka, <http://www.denkmalpflege-forum.de/Download/Nr38.pdf>
- 2 *Gartenlust Lustgarten. Die schönsten Gärten in Deutschland. Offizieller Führer der Schlösserverwaltungen...*, Regensburg 2003, s. 92 i n.
- 3 E. Weiß, *Die versunkenen Gärten von Schloss Greifenstein*, Bamberg o. J. 1999.
- 4 P. Jordan, *Gutachten zu Schlosspark Burgellern*, Aschaffenburg 2000.
- 5 Ustawa o ochronie zabytków, Krajowy Urząd Ochrony Zabytków Bawarii, <http://www.blfd.bayern.de/medien/dsg.pdf>
- 6 Jednak wszystkie te, sformułowane w 1926 r. inicjatywy były bezskuteczne. Dlatego założone w 1963 r. Koło Robocze „Ogrody historyczne” przy Niemieckim Towarzystwie Sztuki Ogrodowej i Kultury Krajobrazu czuło się nadal zmuszone do zabiegania o powszechne uznanie wartości zabytków ogrodowych, żądania objęcia ich ochroną ustawową, obrony

Fußnoten

- 1 Charta von Florenz, <http://www.denkmalpflege-forum.de/Download/Nr38.pdf>
- 2 *Gartenlust Lustgarten. Die schönsten Gärten in Deutschland. Offizieller Führer der Schlösserverwaltungen...*, Regensburg 200, S. 92ff.
- 3 E. Weiß, *Die versunkenen Gärten von Schloss Greifenstein*, Bamberg 1999.
- 4 P. Jordan, *Gutachten zu Schlosspark Burgellern*, Aschaffenburg 2000.
- 5 Denkmalschutzgesetz – Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege, <http://www.blfd.bayern.de/medien/dsg.pdf>
- 6 Doch all diese (1926 festgestellten) Initiativen hatten kaum Erfolg. So sah sich 1963 gegründete Arbeitskreis Historische Gärten der DGGL immer noch genötigt, um allgemeine Anerkennung des Denkmalwertes historischer Gärten zu werben, ihren gesetzlichen Schutz zu fordern, gefährdete Anlagen gegen Übergriffe zu verteidigen, die eingehendere Behandlung

- zagrożonych zespołów przed ingerencjami oraz dążenia do uwzględnienia na równi historii ogrodu i konserwacji zabytków ogrodowych w edukacji architektów krajobrazu oraz w opracowywaniu operatów konserwatorskich dla parków. *Arbeitskreis Historische Gärten*, publikacje Niemieckiego Towarzystwa Sztuki Ogrodowej i Krajobrazu Kulturowego (Deutsche Gesellschaft für Gartenkunst und Landschaftspflege e. V.), z. 4, s. 5, Berlin 1990.
- 7 *Historische Gärten in Deutschland. Denkmalgerechte Parkpflege. Aufgaben, Thesen und Instrumente zum Schutz, zur Erhaltung und zur Pflege des Gartenkulturerbes*, Neustadt 2000.
- 8 Konstytucja Bawarii głosi:
„Artykuł 141.
(1) Zabytki sztuki, historii i przyrody, jak i krajobraz, podlegają publicznej ochronie i pielęgnacji państwowej, gminnej i korporacjom prawa publicznego.
Zdegradowanym zabytkom sztuki i historii należy przywrócić ich wcześniejsze przeznaczenie, jeśli jest to tylko możliwe. Nie można dopuścić do odplywu niemieckiego dziedzictwa kultury za granicę.
(2) Niemiecki las, charakterystyczne krajobrazy otwarte i urbanistyczne oraz krajowe gatunki zwierząt i roślin należy w miarę możliwości chronić i utrzymać.
(3) Pozwala się każdemu na korzystanie z piękna natury i wypoczynek na łonie przyrody, szczególnie wchodzenie do lasu i na łąki górskie, korzystanie z powierzchni zbiorników wodnych i spożywanie dziko rosnących owoców leśnych w zakresie zwyczajowo przyjętym w danym miejscu. Państwo i społeczeństwo są uprawnione i zobowiązane do umożliwienia ogółowi dostępu do gór, jezior, rzek i innych osobliwości krajobrazowych, przy ewentualnym ograniczeniu praw właścicielskich, jak i budowania szlaków turystycznych i parków rozrywki”, *Verfassungsrechtliche Grundlagen des Denkmalschutzes*, <http://www.denkmalnetzbayern.de/uploads/426b9dc8cb203676bf81c54cfdef1...> oraz <http://www.uni-augsburg.de/einrichtungen/gleichstellungsbeauftragte/d...>
- 9 *Schloss und Park Seehof. Amtlicher Führer der Bayerischen Verwaltung der staatlichen Schlösser und Seen*, oprac. A. Schelter, M. Petzet, Monachium 2012.

von Gartengeschichte und Gartendenkmalpflege in der Ausbildung von Landschaftsarchitekten und die Erarbeitung von Parkpflegewerken anzunehmen. *Arbeitskreis Historische Gärten*, Textreihe der Deutschen Gesellschaft für Gartenkunst und Landschaftspflege e.V., Heft 4, Berlin 1990, S. 5.

- 7 *Historische Gärten in Deutschland. Denkmalgerechte Parkpflege. Aufgaben, Thesen und Instrumente zum Schutz, zur Erhaltung und zur Pflege des Gartenkulturerbes*, Neustadt 2000.
- 8 Bayerische Verfassung:
„Artikel 141. (1) Die Denkmäler der Kunst, der Geschichte und der Natur sowie die Landschaft genießen öffentlichen Schutz und die Pflege des Staates, der Gemeinden und der Körperschaften des öffentlichen Rechts. Herabgewürdigte Denkmäler der Kunst und der Geschichte sind möglichst ihrer früheren Bestimmung wieder zuzuführen. Die Abwanderung deutschen Kulturbesitzes ins Ausland ist zu verhüten.
(2) Der deutsche Wald, kennzeichnende Orts- und Landschaftsbilder und die einheimischen Tier- und Pflanzenarten sind möglichst zu schonen und zu erhalten.
(3) Der Genuß der Naturschönheiten und die Erholung in der freien Natur, insbesondere das Betreten von Wald und Bergweide, das Befahren der Gewässer und die Aneignung wildwachsender Waldfrüchte in ortsüblichem Umfang ist jedermann gestattet. Staat und Gemeinde sind berechtigt und verpflichtet, der Allgemeinheit die Zugänge zu Bergen, Seen, Flüssen und sonstigen landschaftlichen Schönheiten freizuhalten und allenfalls durch Einschränkungen des Eigentumsrechts freizumachen sowie Wanderwege und Erholungsparks anzulegen“ [nach:] *Verfassungsrechtliche Grundlagen des Denkmalschutzes*, <http://www.denkmalnetzbayern.de/uploads/426b9dc8cb203676bf81c54cfdef1...> und <http://www.uni-augsburg.de/einrichtungen/gleichstellung/sbeauftragte/d...>
- 9 *Schloss und Park Seehof. Amtlicher Führer der Bayerischen Verwaltung der staatlichen Schlösser und Seen*, Bearbeitet von A. Schelter und M. Petzet, München 2012.

Bibliografia / Bibliographie

Arbeitskreis Historische Gärten, Textreihe der Deutschen Gesellschaft für Gartenkunst und Landschaftspflege e. V., Heft 4, Berlin 1990.

Gartenlust Lustgarten. Die schönsten Gärten in Deutschland. Offizieller Führer der Schlösserverwaltungen..., Regensburg 2000.

Historische Gärten in Deutschland. Denkmalgerechte Parkpflege. Aufgaben, Thesen und Instrumente zum Schutz, zur Erhaltung und zur Pflege des Gartenkulturerbes, Neustadt 2000.

Jordan P., *Gutachten zu Schlosspark Burgellern*, Aschaffenburg 2000.

Weiß E., *Die versunkenen Gärten von Schloss Greifenstein*, Bamberg 1999.

Schloss und Park Seehof. Amtlicher Führer der Bayerischen Verwaltung der staatlichen Schlösser und Seen, bearbeitet von Schelter A. und Petzet M., München 2012.

Internet

Bayerische Verfassung, <http://www.denkmalnetzbayern.de/uploads/426b9dc8cb203676bf81c54cfdef1...>; <http://www.uni-augsburg.de/einrichtungen/gleichstellungsbeauftragte/d...>

Charta von Florenz, <http://www.denkmalpflege-forum.de/Download/Nr38.pdf>

Denkmalschutzgesetz – Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege, <http://www.blfd.bayern.de/medien/dsg.pdf>